

Öğr. Gör. Dr.
Ayten AKCANHitit Üniversitesi
ayten.akcan7@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0974-5263>

Eser Geçmişi / Article Past: 11/09/2022 20/09/2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1173800>

Araştırma Makalesi

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Dair: Bozkırda Varolmak

On Ancient Turkish Culture and Civilization: Surviving in the Steppe

Öz

Coğrafya insanlık için büyük bir ihsandır ve insanoğlu bu sebepten dolayı çeşitli alanlarda gelişme olanağı bulmuştur. Türklerin ortaya çıktığı ilk günden bu yana da çok farklı coğrafyalarda yaşadıkları göz önünde bulundurulursa bu mekan çeşitliliği eski Türklerin; hayat şekillerine, yaşam tarzlarına, belli bir dünya görüşü oluşturmalarına, toplumsal yapılarına özetle kültür ve medeniyetlerine etki etmiştir. Bu nedenle eski Türklerle ilgili tarih ve kültür çalışmalarında; “bozkır” meselesini ortaya koymak, bozkır kültürünün tarihle yoğrulmuş olarak nasıl oluştuğunu ve bu coğrafyanın bozkırda yaşayan Türk insanına nasıl nesnellik kazandırdığını bilmek-kavramak ve daha sonra Türk kültür ve medeniyetini anlamak yerinde olacaktır. Elbette eski Türk tarihi ve kültürü alanında çalışma yaparken yerleşkelerden bahsederken sadece bozkırı ele almak yeterlidir gibi bir anlayıştan da uzaklaşmak gerekmektedir. Fakat kurulan büyük devletlerin ağırlıklı olarak bozkırda kurulmasından kaynaklı bu başlık ve içerikli bir çalışma yapmanın daha uygun olacağı kanaatindeyim. Bu nedenle çalışmanın genel karakteri ve aynı zamanda hedefi, bozkır olarak adlandırılan bu coğrafyada hayat serüvenlerine başlayan eski Türklerin bozkırda nasıl var oldukları, bu uçsuz bucaksız dümdüz arazide doğal çevreye karşı üstün başarı sergileyerek burada yaşamlarını ne denli sürdürdüklerini ortaya koymaktır. Aynı zamanda bu çalışma, İslamiyet öncesi dönemde bozkırda yaşayan Türk topluluklarının siyasi, ekonomik ve toplumsal yapısı adına da tespitlerde bulunabilmek için bu yapıların oluşmasında ayrılmaz bir parçanın da yaşadıkları coğrafya olduğunu da belirlemenin önemine vurgu yapmaktır. Bu makalede eski Türk kültür ve medeniyeti üzerine bazı değerlendirmeler yaparak İslamiyet öncesi bozkırda bulunan eski Türklerin genel özelliklerine temas edilerek önemli açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Türk Medeniyeti, Bozkır, Bozkır Kavimleri, Göçebelik, At.

ATIF: AKCAN Ayten, “Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Dair: Bozkırda Varolmak”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/3 (Eylül 2022), s. (896-909)

CITE: AKCAN Ayten, “On Ancient Turkish Culture and Civilization: Surviving in the Steppe”, *Journal of History and Future*, 8/3 (September 2022), pp. (896-909)

Screened Turnitin

Abstract

Geography is a great gift for humanity and for this reason, mankind has had the opportunity to develop in various fields. Considering that the Turks have lived in very different geographies since the first day they emerged, this diversity of places belongs to the ancient Turks; It has affected their lifestyles, lifestyles, forming a certain worldview, social structures, in short, their culture and civilization. For this reason, in the historical and cultural studies about the ancient Turks; It would be appropriate to put forward the “steppe” issue, to know and comprehend how the steppe culture was formed by mixing with history and how this geography gave objectivity to the Turkish people living in the steppe, and then to understand Turkish culture and civilization. Of course, while working in the field of old Turkish history and culture, it is necessary to move away from the understanding that it is sufficient to only consider the steppe when talking about the settlements. I believe that it would be more appropriate to conduct a study with this title and content, since the great states that were established were mainly established in the steppe. For this reason, the general character and also the aim of the study is to reveal how the ancient Turks, who started their life adventures in this geography called the steppe, came into existence in the steppe, and how long they lived here by displaying superior success against the natural environment in this vast, flat land. At the same time, this study emphasizes the importance of determining that an integral part of the formation of these structures is the geography they live in, in order to be able to determine the political, economic and social structure of the Turkish communities living in the steppe in the pre-Islamic period. In this article, by making some evaluations on the old Turkish culture and civilization, it will be tried to make important explanations by touching on the general characteristics of the ancient Turks in the pre-Islamic steppe.

Keywords: Turkish Culture, Turkish Civilization, Steppe, Steppe Tribes, Nomadism, Horse.

Giriş

Divan-ı Lûgat’it Türk’te “*bozkır*” kelimesi, toprağı düzlük ve sert olan arazi manasına gelen “*tatırlıg bölge*”¹ olarak geçmektedir. Bu düz ve sert arazide yaşayan bozkır Türklerinin birçok niteliğı de bozkırla bağdaştırılır. Fakat bozkırda varılmaya çalışmak Türkler adına bazen bir seçim, bazen bir mecburiyet, bazen de geçirilmesi gereken bir evredir². Her ne sebeple burada kalmış olurlarsa olsunlar öncelikle bozkırda yaşamın güç olduğunu belirtmek gerekir. Bu coğrafyada varılmaya çalışan bozkır insanı doğuştan asker³

1 Türklerin dilini, tarihlerini, toplum felsefelerini ve yaşadıkları coğrafyayı anlatan ve Türkler için oldukça mühim bilgiler sunan ve ansiklopedik sözlük mahiyetinde olan Kaşgarlı Mahmud’un abidevi eseri Divanü Lûgati’t-Türk’te geçen yeryüzü şekillerine ait coğrafya terimleri tespitinde kara alanlarında “*tatırlıg yer*” bozkır alanları için kullanılan bir tabirdir. Aynı zamanda “*obuzlug / opuzlug*” tabiri de sarp / sertliğı olan arazi anlamındadır. Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat’it Türk Tercümesi*, Cilt I, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 494-495.

2 Kürşat Yıldırım, “Bozkır, Şehir ve Orman Mekanlarının Eski Türk ve Medeniyetine Yaptığı Etkilere Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 249, Cilt 126, Yıl: 2020, s. 256.

3 Bilge Kağan Abidesi’nin doğu cephesinde asker ve ordu unsurunu anlatan birkaç kesit; “..... Ben

ve özgürlük⁴ tutkunu, savaşçı bir topluluk olarak vasıflandırılabilir⁵.

Çalışmamızın konusu bozkırda yaşayan İslamiyet öncesi Türk kavimleri ve onların oluşturduğu kültür ve medeniyet olduğu için bu döneme kadar olan tarihsel sürece değinerek genel bir çerçeve çizmek yerinde olacaktır.

Türklerin ilk olarak var oldukları yer Altay ve Sayan Dağları'dır ancak belirli bir süre burada kaldıktan sonra doğuya, batıya, ve güneye doğru yayıldıkları da dil araştırmacıları tarafından ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 2. binden itibaren Türklerin Altay Dağları'ndan Ural Dağları'na ve Yayık Nehri'ne kadar olan geniş bozkır alana tamamen yayıldıklarını görüyoruz⁶. Yapılan araştırmalar sonucunda Orta Asya'nın konumu itibarıyla bu yayılma ve yeni yerlerin keşfinin daha çok batıya yapıldığı anlaşılmaktadır. Yani anayurttan batıya doğru yol alan Türk toplulukları batıya doğru gittikçe Doğu Türkistan'a, diğer bir adı ile Yarış Ovası'na ulaşmışlardır. Bu bölge hakikaten Türk kavimlerine açılan bir kapıdır⁷. Bu kapıdan yol alan Türk toplulukları sadece önlerine çıkan Tarbagatay dağlık arazi engeli ile karşılaşmışlar fakat bu alanı da çok rahat bir şekilde aşmışlar ve Turan Ovası veya Kırgız Bozkırı olarak bilinen bugünkü Kazak düzlüklerini tamamen çevrelemişlerdir. Ve böylece Doğu Türkistan ile Hazar Denizi arasında kalan mesafe ve buradaki geniş bozkır alan Türklerin artık ikinci vatanı haline gelmiştir⁸.

kendim kağan oturduğumda her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak öyle geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde oğuz kavmine doğru; doğuda Kitay, Tataı kavmine doğru; güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim.....savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti (Doğu Cephesi 23-24), on yedi yaşında Tanguta doğru ordu, savaşçı yolladım. On sekiz yaşında altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettim. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi. İduk başta savaştım o orduyu da ordumla orda yok ettim. Yirmi yaşında Basml İduk Kut soyundan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye onların üzerine de ordu sevk ettim. Yirmi iki yaşında Çin'e doğru ordu sevk ettim. Çaça general ile seksen bin asker ile savaşlarım savaştı. Generalin bütün askerlerini orda öldürdüm (Doğu Cephesi 25-26)." Anlatımlar otuz dört yaşa kadar yıl yıl devam ediyor. Orduların nasıl savaştığı genel olarak zaferle biten sonuçların nasıl alındığından bahsedilmekte. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 68-88.

- 4 716 yılından hemen sonra Kültegin tarafından dikilen Gök-Türk kitabelerinde "...Beylik evladın kul oldu, hatunluk kızın cariye kaldı. Türk beyler Türkçe adları bırakıp Tabgaç beylerin adını aldı. Elli yıl gücünü ve emeğini (ona) verdi. Karabodun Türkler, bütün halk şöyle demiş: Devletli halk idim, şimdi devletim hani? Hakanlı halk idim, şimdi hakanım hani? Gücümü, emeğimi hangi hakana sarf ediyorum? Böyle deyip Tabgaç hakanına karşı çıkmış." diyerek ortaya konan duruma büyük bir başkaldırının olduğunu ve elde edilen kazancın emeğin kolay kolay kimseye verilemeyeceği anlatılmaya çalışılmıştır. Sonrasında "kendimizi öldürüp, yok olalım daha iyi" diyerek bu duruma karşı çıkılacağı ve bağımsızlık uğruna herşeyin yapılacağı da belirtilmek istenmiştir. Bkz. Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 336-342.
- 5 Abdulkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Journal of Social Policy Conferences*, Sayı 49, Yıl: 2005, s. 818-819.
- 6 Salim Koca, *Türklerin Göçleri ve Yayılmaları*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 650-652.
- 7 Koçak, Kürşat, "Atlı Bozkır Kültürünün Jeopolitiği (Eski Dünyanın Merkezi Orta Asya)", *Cappadocia Journal of History and Sciences*, Sayı 14, Yıl: 2020, s. 70-77.
- 8 Salim Koca, a.g.e., s. 651-653.

Dünyanın en eski kıtalarından biri Asya Kıtası'dır. Orta Asya ve bilhassa oldukça bereketli olan Batı ve Doğu Türkistan dünya medeniyet tarihinde oldukça özel bir yere sahip bölgelerdendir. Ancak bu medeniyetin meydana gelmesi adına Türklerin ne gibi katkıları olmuştur sorusu tamamıyla açıklığa kavuşmamıştır. Fakat şu ana kadar yapılan araştırmalar ve elde edilen bulgular Orta Asya'nın en eski yerleşik kültür merkezlerinden biri Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat civarındaki Anav isimli bölgeden gelmektedir. Anav harabelerinde yapılan incelemeler ve kazıların gösterdiği, bu bölgede M.Ö. 4000-1000 yılları arasına tarihlendirilen yerleşik bir kültürün olduğudur. Yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmalar sonucu ele geçen bulgulardan bozkırların doğu tarafında Anav kültüründen sonra Afanasyevo kültürünün M.Ö. 3000'lerde ortaya çıktığını söylemektedir⁹. M.Ö. 1700'lere kadar hüküm süren bu kültür geniş bir sahaya yayılmıştır¹⁰. Abakan kültürü de denilen bu kültür çeşidi Altay Dağları ve İdil (Volga) Nehri boyunca uzanan geniş bozkır sahayı kapsamaktadır¹¹. M.Ö. 1700'lerde Tanrı Dağları'ndan başlayarak, Balkaş Gölü'ne uzanan ve Yayık Nehri'ni de içerisine alan bozkırda Andronovo kültürü ile karşılaşmaktayız¹². Bu kültür ile beraber Orta Asya'da göçer evli ve muharip bir topluluğun oluştuğu anlaşılmaktadır. Esasında Türklerin bozkırda var ettikleri "Bozkır Atlı Kültür"ün yavaş yavaş ortaya çıktığı söylenebilir¹³.

Çok eski çağlardan bugüne dek insanoğlunun sıkıntıdan uzak ve rahat bir hayat tercihi hep olmuştur. Eski dünyanın coğrafyasının egemenlik merkezi olan Türkistan ve bu coğrafyanın artık sahibi konumunda sayabileceğimiz Türkler, bu bölgede gerek iklimin sertliği, doğa koşullarının elverişsizliği ve gerekse beslediği konar-göçer nüfusun fazlalığı aynı zamanda uçsuz bucaksız bu bozkırlarda verdiği amansız savaş nedeniyle çok da kolay ve huzurlu bir yaşam sürdürememelerine neden olmuştur. Hatta bazen bozkırdaki bu yaşam zorluğu zaman zaman onları yerleşik düzene ve bu düzenin getirdiği rahat yaşam fikrine de itmiştir.

Bozkır da yaşayan Türkler birçok durumu önceden öngörmek, plan yapmak aynı zamanda her daim tetikte ve uyanık olmak zorundaydı. Fakat meşakkatli bu yaşam şekli bazen bozkırda yaşayan insanları zora düşürmüş olsa da özellikle soya bağlılık, aidiyet duygusu ve bu duygu ile gelişen kimlik kazanma güdüsü bozkır Türk topluluklarına çok başka değerleri kazandırmıştır. Elbette burada bir gerçeği de vurgulamak gerekir. Yerleşiklik ve bu durumun getirdiği rahat ve konfor çoğu kez bir özlem ile karşılanmış, fakat bozkırda yaşayan Türklerin yerleşik olarak yanibaşlarındaki Çin ile girdikleri sıcak ilişkiler, birçok defa bozkırlı göçebelerin karşısında bir durum teşkil etmiştir¹⁴. Hatta bazen de Çin'in kalabalık nüfusu ve yerleşik düzenlerine karşı tutunabilmek adına Çin'e karşı istila hareketlerinde bile, bozkırlı Türk toplulukları asimile olma ya da benliklerini yavaş yavaş

9 İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s. 66-67.

10 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II*, Pelin Ofset, Ankara 2010, s. 21-22.

11 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 18-20.

12 Salim Koca, e.g.e., 2010, s. 23-24.

13 İlhami Durmuş, a.g.e., s. 69-70.

14 Abdulkadir Yuvalı & Erhan Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, Kömen Yayınları, Konya 2019, s. 166-170.

yitirme durumu ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu yüzden bozkırda, toprağa sıkı sıkı bağlı olmayan bu göçebe yaşam şekli ile Türk boyları kimlik ve özgürlük tutkusu, soya bağlılık olgularını kendi varlık sebepleri haline getirmişlerdir. Bu yüzden bozkır insanı bu gerçeği belki de her daim önemli bir bilgi olarak zihninde tuttuğundan yerleşik hayata geçmenin başka bir gücün egemenliği altına girme tehlikesini ortaya çıkardığı için çoğu kez kendi varlıklarına ve oluşturdukları kültüre yönelmeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla bozkırda yaşamak, bozkır koşullarına göre şekil almaktan geçmekte ve yaşama tutunabilmek, varlığını koruyabilmek ve hatta ilerleyebilmek için belirleyici birtakım unsurları bu duruma göre nizam etmek zorundalığını da ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçek, hayatın her alanına sirayet etmekte birlikte özellikle yönetim anlayışını, askeri yapıyı etkileyen ve ekonomik, toplumsal yapının yapı taşlarını oluşturan bir durum haline gelmiştir. Burada yine, aynı coğrafyanın her topluluğa aynı etkiyi ve aynı şekillendirmeyi yaptığını söylemek¹⁵ elbette doğru bir çıkarım olmayacaktır ama yaşanılan çevre ve bu çevrenin orada yaşayan insanlara sunduğu imkanlar gözönüne alınırsa bu durumun doğrusal ve güçlü bir bağlantı oluşturduğunu da söylemek gerekir¹⁶.

Bozkırda yaşayan Türk topluluklarının sezgisel olarak da, yerleşik hayata adapte olmuş diğer topluluklara göre gelişmiş olması beklenir ve nitekim ele geçen bulgular, bilgiler bu düşüncüyü destekler niteliktedir¹⁷. Çünkü çalışmanın giriş kısmında da bahsedildiği üzere bozkırda yaşam oldukça güçtür ve bu sebeple bozkır insanı her zaman yaşanabilecek olası durumlara karşı hazırlıklı olmak zorundadır. İklimi iyi bilmeli, artık hava tahminlerini iyi yapabilir hale gelmeli ve alınacak tedbirler noktasında hızlı düşünmeli ve davranmalıdır. Aynı zamanda yerleşik kültürde olan çevrili sınırlara, gözetleme kulelerine ve surlara sahip olmadıkları da dikkate alınırsa her an başka bir boyun ya da farklı bir topluluğun saldırısına karşı da tedbirli olmak zorundaydılar. Bozkır insanı bünyesinde rasyonalist düşünce biçimini oluştururken, bozkırı tanımlarken zorluk ve sıkıntı olarak bahsettiğimiz olayları bir öğretici konumuna da taşımış, sonrasında bir nevi kendilerini hayatta tutabilmek adına da eğitmişlerdir. Esasında çeşitli düşünsel unsurların birarada olması gereksinimi bu coğrafya da yaşayan Türk insanına zamanla felsefi¹⁸ bir bakış açısında getirmiştir.

Bozkır burada yaşayan Türk topluluklarını sert bir yapıya büründürürken bir yandan da devinimli bir hal almalarına da neden olmuştur. Soğuk ve sıcaklık farklarının oldukça yüksek olduğu bu iklim, katılığı ve tembelliğe hayır diyen bir anlayışta beraberinde getirmiştir. Hatta İbn Haldun bu konuya ilişkin çarpıcı birtakım çıkarımlarda bulunmuştur. O, insanın bulunduğu bölgeden ve bağlı olduğu halktan ve bu halkın kültüründen bağımsız düşünülmeceğini ve bu nedenle insanın çeşitli iklimlerde ve farklı coğrafyalarda yaşamasının, onun bambaşka karakter ve ruhi melekelerine sahip olmasına yol açtığını, bireyin

15 Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci I-II*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, s. 103-104.

16 Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 1983, s. 19-22.

17 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB yayınları, İstanbul 1989, s. 200-203.

18 Türk düşünce sisteminin zengin birikiminin bir dışavurumu olarak nitelendirebileceğimiz Orhon Yazıtları da içeriğindeki konular, kavramlar ile bu felsefi bakışı gözler önüne sermektedir. Orhon Yazıtları bozkır insanının bu coğrafyada yaşadığı zorluklar sonunda nasıl bir düşünce dünyasına sahip olduklarını anlatan Ülken'in de belirttiği üzere Türk hikmetinin en canlı örneğidir. Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 51. Orhon Abideleri için daha fazla bilgi için Bkz. Muharrem Ergin.

genel karakterini belirlemede kalıttan ziyade çevresel faktörlerin¹⁹ daha etkili olduğunu söylemiştir. Ona göre; sıcak iklimde veya daha ılıman iklimde yaşayan insanlar, kolay sevinirler ve sevinçlerini daha abartılı yaşarlar. Aynı zamanda sevinmeye ve gülmeye alışık olmalarından kaynaklı daha eğlence ve oyun yanlısıdır. Fakat soğuk ve karasal iklimde yaşayan insanlar daha sessiz, daha hayat kaygısında ve her olayı öngörmekle yükümlü bir tavır içerisindedirler²⁰. Bu yüzden bozkır da yaşam daha güç ve yine bu yüzden ki bu coğrafyada yaşayanlar ortaya çıkabilecek zorluklara karşı daha dayanıklıdır²¹. Yukarıda da değindiğimiz genel bilgiyi özel noktada bize sunan Eskiçağ Tarihi'nde önemli bir yere sahip bir kaynak da Zhonghang Yue'den gelmektedir. Bu kaynakta Hunlara hem öneri hem de bir ihtar bulunmakta ve Çinlilerin hayat şekillerine özenilirse kendi benliklerini kaybedecekleri²² söylenmekte ve şehrin oturmuş düzeni, rahatlığı bozkırlı Türk insanını zaman zaman cezbetse bile bu konforun asimile olma noktasında bir karşıtı olduğu gerçeği de vurgulanmaktadır. hakikatende sürece bakıldığında şehirde yaşama fikrine yaklaşan ve bu anlamda adım atan birçok Türk topluluğu zamanla kimliklerini kaybetme noktasına gelmişlerdir.

Aslında şehir hayatının bir önceki dönemi bozkır hayatıdır. Zamanla insan bozkırda artık yaşamayı öğrendikten sonra daha fazlasını isteyerek, hem üretimdeki artış hem de rahatlığa alışma gibi etkenlerle yerleşiklik bazen kaçınılmaz bir son olarak karşısına gelmiştir²³. Elbette bozkır, Türk kültür ve medeniyetinin önemli bir ayağıdır fakat bu durumu idealize etmeye de gerek yoktur. Çünkü koyu kestane rengine sahip olan bu toprak, sert ve soğuk geçen kışları, yazın ara ara şiddetli sağanak yağışlarına rağmen kuraklığı ile bozkırda ki Türk topluluklarına kolayca başa çıkılabilen bir hayatı sunmamış, dolayısıyla bu Türk topluluklarının maddi kültür açısından çok önemli bir yere gelmelerini de engellemiştir. Fakat bu coğrafyanın askeri ve savunma bakımından Türkleri oldukça üstün konuma getirdikleri de bir hakikattir²⁴. Tarihte Türklerin eseri sayılan ve askeri üstünlük sağlamalarındaki önemli ayaklarından biri de şüphesiz atın²⁵ ilk kez bir savaş

19 İbn Haldun; Kişilerdeki ayırt edici özelliklerin kalıtsal mı veyahut bulunulan çevre ve alınan eğitim-öğretimden mi meydana geldiğini, bir sosyal bilimci gözüyle en büyük katkının çevre etkisi olduğunu açıklar. Fakat kalıtsal ve genetik faktörlerin de etkileyici unsur olduğunu da önemle belirtir. Kendisi kabiliyetler itibariyle insanların farklı kalıtsal yapıları veya düşüncelere sahiptirler. Nefisler sınıf sınıftır ve her sınıfın kendine ait farklı özellikleri vardır. “Kökleri, yetişmeleri ve üremeleri itibariyle insanlar madenlere benzer.” der. Ve mütemadiyen yaratılıştan insana bahşedilen çeşitliliğe değinir ve bu çeşitlilik sonradan çevre içinde fiile geçer anlayışını oluşturmaya çalışmıştır Daha detaylı bilgi için Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004; Hacer Ev, *İbn Haldun'un Eğitim Görüşü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

20 İbn Haldun, a. g.e., s. 203-205.

21 Kürsat Yıldırım, a.g.m., s. 257.

22 Bei Shi, *Zhonghua Shuju*, Chuban Yayınları, Beijing 1997, s. 3759-3760.

23 İbn Haldun, a. g.e., s. 205-206.

24 Abdulkadir İlgen, a.g.m., s. 823.

25 At, hiç kuşkusuz savaşlarda Türklerle büyük avantaj sağlayan, Türkleri birçok zafere götüren ve çok farklı topluluklar üzerinde egemenlik kurmalarını sağlayan bir unsur olmuştur. Türklerin bozkır yaşantılarında atın önemi ve ata verilen değer yapılan arkeolojik kazıların sonuçlarından ve yazılı belgelerin sunduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. M.Ö. 176 tarihinde, Büyük (Asya) Hun Devleti'nin hanı Mo-tun'un Çin imparatoruna yolladığı bir açıklama metninde, bozkır Türk Devleti'nin nasıl devlet

aracı durumuna getirilmesi ve orduda okçu atlı birliklerin oluşturulmasıdır²⁶. Dolayısıyla bu durum hızlıca bozkırın atlı göçebelerini, derhal örgütlenebilen²⁷ savaşçı bir toplum yapısı oluşturmalarına sebep olmuştur²⁸. Bozkır coğrafyasında varolmaya çalışan Türk topluluklarının ilk aşamada hayatta kalabilmek fakat daha sonraki süreçte güçlü devletler kurup etrafa korku salabilecek noktaya gelmelerinde önemli yere sahip aktörlerden biri olan at, geniş otlaklarda ve ırak su kaynaklarına kısa zamanda ulaşabilmek adına verilen mücadelede kuvvetini iyice göstermiştir. Hatta Türk topluluklarını zamanla göçebelik yanına *atlı göçebe* tabirini yerleştiren bir seviyeye bile ulaştırmıştır. Bu coğrafyada atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün çıkmasındaki ana sebebin Türklerin bu topraklarda verdikleri varolma mücadelesi sonucu olmuştur diyebiliriz. Tabi Türklerin bu başarısı; diğer toplulukların, halkların ve kültürlerin ilerlemesinde de muazzam sonuçlar meydana getirmiştir. Tarihi kaynakların ortaya koyduğu gibi büyük devlet yapısı için gerekli koşullar sadece bu şekilde oluşabilmiştir²⁹. Bozkırın görünmez ufuklarında, yüksek dağları aşır, geniş nehirlerde zamanla Türklerin en sağlam arkadaşı³⁰ haline gelen at ile verdikleri bu mücadele, zamanla akın ve fetih hareketlerinde de onlara yardımcı olan en önemli unsur olmuştur. Dolayısıyla Türklerin ufukları belirsiz bozkır sahasında atlarının üstünde

olduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır. Çin imparatoru bu açıklamasında “tanrının yardımı, subay ve erlerinin kahramanlıkları ve atlarının kusursuzluğu sebebiyle yirmi altı devleti yıktıkları ve bütün yay ve ok kullanan toplulukların Hunlar noktasına ulaştıklarını” bildirir. Daha detaylı bilgi için Bkz.; De Groot, Johann Jacob Maria. *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, I, Walter de Gruyter, Berlin 1921, s. 76.; İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 1997, Sayı 2, s. 13-19; İlhami Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı: 385, s. 4- 25.

- 26 İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı 1, Cilt 5, s. 4-5.
- 27 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 85-90. Bu teşkilatlanmayı hızlı bir şekilde sağlayan toplulukların neredeyse hepsinde genel çıkarların olduğu anlaşılır ve bu topluluklar çoğunlukla kervan, orda (Moğolca ve Türk dillerinde ordo, göçebe toplumlarda klan karşılığı bir terim) ve benzeri şekiller halinde yaşarlar, teşkilatlanırlardı. Bu durum da bu tarz bir göçebe yaşam şeklinin hayat şartlarından doğmaktaydı. Dolayısıyla bu kavimlerin hızlı bir şekilde organize olma gereksinimi, onlara zarar verebilecek her türlü topluluğa karşı kendilerini müdafaa etme veya toplum içerisindeki iç nizamı gerçekleştirmek sebebiyle doğmuştur. Nitekim bu yaşam tarzına sahip olan topluluklarda daima beraber yapılan veya yapılabilme olasılığı bulunan işlerin olduğu da görülmektedir. Buda bize birlikte yaşayan toplum özelliğinin yansımaları göstermektedir. Burada şu konuya da açıklık getirmek yerinde olacaktır. Türk toplulukları ister göçebe isterse süreç içerisinde yarı-yerleşik yaşadıkları dönemlerde olsun, Batı’da görülen sınıfsal ayrımın yarattığı ileri noktadaki çeşitlenmiş meslek gruplarına sahip olmamışlardır. Birlikte iş yapan, genel olarak beraber hareket eden bir yapı bulunmaktadır. Elbette bu tabakalaşmanın, ayrışmanın belirgin bir şekilde olmamasının nedeni “sınıf”lardan söz edilmesini sağlayacak faaliyet sınırlılığından da kaynaklı olabilir. Şerif Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, Der. Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 81-85.
- 28 Abdulkadir İlgen, a.g.m., s. 823.
- 29 Wilhelm, Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”. *Belleten*. Yıl: 1941, Sayı 17-18, Cilt 5, s. 470-471.
- 30 Daha fazla bilgi için Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türkler’de Evcil Hayvanların Tarihçesi*. Yeni Matbaa, Ankara 1954; İlhami Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı: 385, s. 4- 25; Ayten Akcan, “Legacy of The Steppe: Traces of The Scythian Horse”, *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı 2, Cilt 4, s. 263-275.

dolaşmışlar, ulvi sıradağları aşmışlar ve geçilmesi zor nehirleri geçerek akınlarını onların sayesinde daha rahat yapmışlardır³¹. Böylece önce kalabalık sürüleri kollamak, taşımacılık gibi işlerde kullanılan at ve bununla beraber iktisadi amaçlı geliştirilen binicilik, zaman içinde “askeri” değer haline gelmiş ve böylelikle “bozkır savaşı”nın temeli oluşmuştur. Bu durum süreç içerisinde atı adeta “savaş atı” tipine doğru götürmüştür³².

Bozkır aynı zamanda temiz havası, yeşil düzlükleri, gece açık havası ve dokunulacak yakınlıkta parlayan yıldızları ile ilk bakışta akıllara “yaşanabilecek yer” imajı çizse de günlük yaşamın bu coğrafya da oldukça yorucu olduğunu söylemiştik. Bozkırın soğuk ve ayaz ile başedebilmek, bunun yanısıra bu soğuk iklimde her daim hareketli ve dışarıda olmak, yüzlerce koyun sürüsünü idare etmek, onların sütünü sağlamak, bu süttten elde edilecek yiyeceği zamanında bozulmadan işlemek ve dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı temkini elden bırakmamak, her toplumun topyekün üstlenebileceği sorumluluklardan değildir³³. Eski Türkistan bozkırlarındaki Türkler bu coğrafyada yaşamaya başladıkları andan itibaren meselenin sadece burada varolmak, bir kültür ve medeniyet oluşturmak olmadığını zamanla anlamışlardır. Çünkü bozkır sahasında coğrafyanın ve bu coğrafyanın ikliminin gereği üzerine devamlı aksiyon halinde olan göçebeler, güçlükle elde edilmiş herşeyi, hatta “toprak bağlılığı”³⁴ yerine, her daim birinci planda tuttıkları “soy aidiyeti”nin bile daima tehlike altında olduğunu ve her an tüm varlıklarını kaybetme ile karşı karşıya kalabileceklerini görmüşlerdir. Tabi bu varlıklarının bir anda yok olması meselesi düşmanla yapılan savaşlar, saldırılar gibi sadece siyasi nedenli değildir. Aynı zamanda kışın aşırı kar yağışı, yazın yaşanan kuraklık, hayvanlar arası geçen bulaşıcı hastalıklar, çekirge saldırıları gibi doğal sebepler de bulunmaktadır³⁵.

Bozkırdaki Türk topluluklarının ekonomik yapısının da bozkırda oluşan, bozkır kültürü etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Türkistan bölgesinde gerçekleşen arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan bulgular ve bulguların verdiği bilgiler bunu onaylar niteliktedir³⁶. Bu coğrafyada ki Türk insanının ekonomik yapıyı hayvancılık, tarım,

31 Faruk, Sümer, *Türklerde Atıcılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1983.

32 İbrahim, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 207-208.

33 Kürsat Yıldırım, a.g.m., s. 258.

34 Burada Türk yöneticilerin ve Cengiz Han ve sonrasında gelenlerin önceki vatanlarına olan hasret kokan ve sadakat içeren sözleri bulunmaktadır. Bilge Kağan'ın anıtlarında, kitabenin bir yerinde “*Ey Türk milleti o ülkeye gidersen öleceksin! Yok eğer, zenginliğin ve endişenin olmadığı Ötüken ormanında kalırsan ebedi Devletini muhafaza edersin!*...” diyerek halkını ikaz ettiğini ve önceki vatanına duyulan özlem anlatılmaktadır. Benzer kaygılar Cengiz Han'da bulunmaktadır ve esasında bozkır insanının tipik davranış sergilediği, kaygılarının sevinçlerinin bile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s. 120-125.

35 Kürsat Yıldırım, a.g.m., s. 256-257.

36 Sibiryaya Bölgesi'nde Tunç Dönemi ile ilgili en önemli bilgiler M.Ö. 2500-1700 yıllarını kapsayan Afanasyevo kültür çevrelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu kültürü ortaya çıkaran halkın savaşı olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bakır madenini işleyebildikleri ve at, deve türünden hayvanları evcilleştirdikleri anlaşılmaktadır. Kurganlardan çıkarılan malzemeler arasında; bakır bızlar, bıçaklar, bakır küpeler, çakmak taşından ok uçları, ve genelde pişmiş topraktan ya da kemikten yapılmış eşyalardır. Bkz. Boris Piotrovsky, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands. From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1973-1974, Vol. 32. No. 5, s. 12-30, 80-100. Aynı zamanda yapılan kazılar sonucu

ticaret ve işlemecilik ile oluşturduğu arkeolojik veriler ile günümüze ulaşan bilgilerdendir. Fakat bozkırda hakimiyet kuran Türk topluluklarının ekonomisi temel olarak hayvancılığa dayanmakta idi. Şüphesiz bu durum da coğrafya ve maddi kültür unsurlarının birleşmesiyle bozkır kültürünü oluşturmuştur³⁷. Bu sahada yaşayan Türk toplulukları zamanla taşınabilir evler veya çadırlar yapmışlar; yiyeceklerini, giysilerini hep bozkır şartlarında varolabilmek adına seçmişlerdir. Hayvancılığın bir geçim kaynağı olarak yapılabilmesi için *-otlakların bol olduğu yerde yapılma zaruriyetini de hesaba katarsak-* otlakların bölgelere ayrılması ve iyi seçilmesi de gerekiyordu. Özellikle VI. Asır Çin sülalesi vakanüvisleri Göktürkler hakkında bilgi verirken Göktürklerin göçebe olduklarını fakat her boyun kendine ait bir alanının olduğunu da belirtmişlerdir³⁸. Yani burada ki göçebelik durumunda belli bir düzen bulunmakta ve gidiş-geliş yollarının belli olduğu, konaklama yerlerinin sabitlendiği bir hareketten bahsedildiği de ayrıca belirtilmesi gereken hususlardandır ve ayrıca bu göçün yazın yüksek yerlere, yaylalara, kışın da ovalara daha düzlük yerlere yapıldığı da bilinmektedir³⁹. Burada asıl vurgulanması gereken en önemli mesele önceden sınırları çizilmiş yaylak ve kışlak şeklinde yapılan bu göç hareketinin belli bir nizamı olduğu ve günlük ya da haftalık değil, mevsimlik yapıldığı konusudur⁴⁰.

Kuşkusuz bozkır coğrafyası da burada yaşayan Türk topluluklarına yaylak ve kışlak hayatını yaşayabilmeleri adına olanak sağlamaktadır. Mevsimlerin arasındaki farklılıklar zaman zaman özellikle bu saha için işleri daha da zorlaştırmıştır⁴¹. Bu zorluk ilkbahar ayları ya da sonbahar için geçerli değildir. Çünkü baharda yağışlarla beraber gelen doğadaki canlanma her yerde bol ot ve su bulanabilmesine, güzün de yine fazla yağış yüzünden taze ot bitmesine imkan verdiği için hayvan sürüleri için çok endişeye kapılacak bir durum bulunmamaktaydı⁴². Buna karşın, kışlak ve yayla hayatı muayyen koşullara bağlıdır. Bu şartlar gerçekleşmediğinde hayvancılık ya da hayvan yetiştirmek imkansız halen gelirdi. Kışlak için seçilen yer, hayvanları sert mevsimden korumalı, özellikle rüzgar almayan, ağaçlık veya derin bir vadi olmalı, bunların yanında bolca su ve odun bulunmalı ve otlaklar da olabildiğince minimum az kar tutmalıydı. Fakat yayla seçiminde, göl ve akarsu kenarlarının, bol sulu, açık ve düz arazilerin seçildiği ve hayvanların böceklerden korunması olayına da dikkat edildiğini görmekteyiz⁴³. Bu suretle bozkırdaki Türkler, gerçekten mekanın şartlarına uyum sağlayarak besledikleri hayvan etrafında kendilerine ait bir dünya ve düşünce tarzı

ele geçen bulgularda koyun ve at kemiklerine rastlanması bozkırda yaşayan Türk kavimlerinin avcılıktan başka bahsi geçen hayvanları evcilleştirmek yoluyla çobanlık yapmaya başladıklarını da göstermektedir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları /VII, Ankara 1988, s. 15-20. Bkz. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2017, s. 30-35.

- 37 Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 23-25.
- 38 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, Nakışlar Yayınevi, Ankara 1979, s. 195-198.
- 39 Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 47-50.
- 40 Anıl Yılmaz ve Cahit Telci, "Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2010, Sayı 2, Cilt. 7, s. 20-23.
- 41 Osman Gümüüşçü, "Yaylak ve Kışlak", *TDV İA*, Cilt 2, s. 669-670.
- 42 Jozsef Deer, "İstep Kültürü", Çev. Şerif Baştav, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1954, Sayı 1-2, Cilt 12, s. 162-166.
- 43 İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Yıl: 2014, Sayı15, Cilt 8, s. 272-273.

meydana getirmişlerdir.

Göçebelik konusunda genel nazariyenin; hayvancılıkla geçinen, hayvanlarına otlak bulmak için devamlı dolaşan, belli bir yurtları olmayan sadece hayvancılıktan geçim sağlayan insanların bir yaşam şekli gibi olması, akıllara Türkler böyle bir göçebe hayatı mı benimsediler? ya da onların göçebeliği nasıldı? sorularını akıllara getirmektedir. Burada “ilkel göçebelik” ile “çoban göçebeliği”ni ayırt etmek gerekmektedir. İlkel göçebeler, sadece avcı ve toplayıcı olarak karşımıza çıkar ki bu da bize onların üretici olmadığını hatta tüketici bir yaşam tarzına sahip olduklarını gösterir. Çoban göçebeliğinde ise geçinme gereklerine yönelik bir üretim bulunmaktadır. Bozkırdaki Türk topluluklarının çoban göçebeliği ile bir hayat şekli oluşturdukları yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bozkırdaki Türk topluluklarının teşkilatlanma ve hızlı bir şekilde devlet kurma kabiliyetleri de buradaki göçebeliğin genel tanıma uygunluk göstermeyeceğini ortaya koyma noktasında önemlidir. Çabuk organize olabilme ve devleti yönetme başarıları da onların yüksek bir siyasi güce de sahip olduklarını göstermektedir⁴⁴. Esasında bozkırdaki Türkler için sadece göçebelik tabiri de; onların dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal yönlerini tam olarak karşılamamaktadır. Bozkır Kültürü ya da bozkırlı ifadeleri daha uygun ve bir kültür terimi olması açısından daha doğru bir kullanımdır⁴⁵. Aslında bozkır, çobanlıkla geçinen Türklerin kültürünü anlatmak adına bir kültür terimi olarak kullanılmalıdır. Çünkü bu terim coğrafya yanında insan ve toplum unsurunu da içerir⁴⁶.

Bozkırın Türklere kattığı veya bozkır kültürünün en önemli ayağı olarak da söyleyeceğimiz bir diğer unsur da demir madenidir. Demir Türk kültür çevresinde, özellikle Türklerin yaşadıkları bozkırlarda oldukça önemli bir maden olmuştur. Bu durum Türk dünyasına daha sonra dünya tarihine güç ve dinamizm kazandırmıştır⁴⁷. Hatta, tarihi bulgu ve belgeleri dikkate alarak bozkırdaki bu Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmek gerektiğini söyleyen yerli ve yabancı araştırmacılar olduğunda düşünülecek olursa, Türklerin demir işleme sanatında ayrıcalıklı bir yerlerinin olduğu yorumu da ortaya çıkacaktır. Demirin artık Türk kültür çevresinde yaygın olarak kullanılmasıyla demirden ok uçları, kılıçlar, kamalar, mızraklar yapılmıştır. Aynı zamanda başka savunma silahları olan zırh, miğfer ve kalkanlar da demir madeninin kullanıldığını görüyoruz⁴⁸. Bilhassa demir malzeme arasında atın üzengisi, gemi, nalı ve eyerindeki bazı parçaların olduğunu söylemek gerekir ki bu da yine bu coğrafyanın Türklere kazandırdığı bir husustur. Çünkü bozkırın kendine ait şartları nedeniyle atlı kavim olan bu topluluk için demir, ihtiyaçtan öte gerekliliktir.

44 A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Eng. Trans. J. Crookenden, London 1984, p. 14-16.

45 İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 213.

46 İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 214-216.

47 İlhami Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-Ev ve Demir”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı 1, Cilt 1, s. 28-29.

48 İlhami Durmuş, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2009, s. 118-125.

Bozkırda yaşayan Türklerde keskin çizgilerle çizilmiş bir sınıflandırmadan da söz edilemeyeceğini ve böyle bir bilincin yerleşik unsurların aksine bu alanlarda varlık gösteremediği de değinilmesi gereken önemli bir hadisedir. Ayrıca bu sahada yaşayan Türklerin teşkilatlı boylar halinde yaşadıkları, sosyal yapılarında toprağa bağlı ayrıcalıklı sınıfın bulunmadığı, bir ruhban zümresinin olmadığı ve tarih sahnesine çıkışlarının da siyasi bir oluşumla meydana geldiği anlaşılmaktadır⁴⁹. Fakat toplumda hiçbir alanda bir tabakalaşmanın olmadığı fikri çok da doğruyu yansıtmamaktadır. Bu coğrafyada bulunmayan yerleşik kültürde olan topluluklarda görülen bir sınıfsal ayırım olmadığını tekrar belirtmek gerekir. Toplumsal tabakalaşma çok basit düzeyde vardır ve bu durum Dede Korkut Destanları'nda "*mecliste herkesin oturacağı yerin belli olması*" durumu ile anlatılmıştır⁵⁰. Bozkırlı Türklerde kanun önünde eşit olma, adaletin sağlanması gibi konular dışarıda tutulacak olursa zenginlik, ün, siyaset ve akrabalık bakımından bir tabakalaşmanın olduğunu da belirtmek gerekir⁵¹.

Bozkırda varolan Türk milletinin dini inanç meselesinde bile uçsuz bucaksız bozkırın etkisini görmek mümkündür. İslamiyet öncesi Türklerin esas dini olan Gök Tanrı dini, farklı bir kavmin birikiminin bulunmadığı bir inanç sistemidir. Tengri (Tanrı) en üst yerde ilahi bir varlık konumunda ve aynı zamanda bu inancın merkezinde yer almaktaydı. Yani gökyüzünü tek tanrı olarak kabul ediyorlardı. 1126-1199 tarih aralığında yaşamış olan Malatyalı rahip Süryani Mihail'e de Türklerin gökte tek olarak varolduğuna inandıkları Gök Tanrı'yı benimsedikleri ve bu inancın uzun zaman böyle devam ettiğini söylemiştir. Hatta bu dönemde Türkler arasında cahil birine tanrının kim olduğu sorulduğunda "*Kök Tengri*" cevabını verebiliyordu⁵². Gök Tanrı inancının siyasi bir bağlantı unsuru yoktu hatta bozkırın ve bu yeryüzü şeklinin bir armağanı niteliğindedir. Yaşam şekilleri yerleşik olan orman kavimlerinin ya da şehir halklarının bu inançla neredeyse hiç ilgileri olmamıştır. Gök Tanrı dini; göçebe, avcı, çoban ve besicilikle uğraşan topluluklara has bir durum olduğu ve menşeiinin bundan dolayı Türkistan'a dayandığı fikri neredeyse bütün araştırmacılar tarafından doğru olarak kabul edilir. Bozkırda yaşayan toplulukların doğrudan doğruya Gök Tanrı ana kültü durumuna gelmiştir. Bu durum da, sonsuz bozkır düzlüklerinde, gökyüzünün gizemi, anlaşılmazlığı ve ihtişamı göz önüne alınırsa, gündüzü ve özellikle gecesini ile birlikte düşünülürse ve başbaşa kalınan tek yerin gökyüzü olduğunda hesaba katılırsa "Gök Tanrı" kültürüne şaşmamak gerekir.

Sonuç

Dünya tarihinde ki en kadim milletlerden biri olan Türkler ortaya çıktıkları ve güçlü devletler kurdukları bozkır coğrafyasında oldukça köklü ve güçlü bir kültür ortaya çıkarmışlardır. Türklerin bozkır Türk kültürünü oluştururken, geliştirirken ve yayılışını sağlarken kendilerine has karakteristik özellikleri de beraberinde yoğurarak oluşturdukları

49 Ali Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları", *Tarih Dergisi*, Yıl: 2020, Sayı 71, s. 30.

50 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Yıl: 1998, Cilt I, s. 240-243.

51 Orhan Türkdoğan, "Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi", *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl: 1981, Cilt 6, s. 12-13.

52 Hayrettin İhsan Erkoç, "Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tengri ve Allah Algıları", *DTCF Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 58, s. 302-303.

görülmektedir. Elbette bu yüksek kültürün oluşumunda ve ilerlemesinde iklimin, bölgenin imkanlarını etkin bir şekilde değerlendiren Türkler, kendilerine ait birçok özelliği kültürlerine yansıtma da başarılı olmuşlardır diyebiliriz.

Bozkırda varolan bütün Türk topluluklarında yaşamlarına ait her alanda bozkırın etkisini görmek mümkündür. Yaşam şekillerinde, devlet anlayışlarında, diğer devletlerle olan münasebetlerinde, savaşçılık özelliklerinde, askeri yapılanmalarında, ceza esaslarında, inançlarında, adalet sistemlerinde, değer yargılarında, sanat anlayışlarında onların kültür coğrafyasını nasıl oluşturduklarına dair sayısız örnek bulunmaktadır. Elbette bozkırda yaşayan Türkler ile ilgili apayrı bir başlık yarı-göçebelik meselesidir. Bozkırda Türk topluluklarının göçebeliği ilkel göçebelik ile karıştırılmamalıdır. Yaylak ve kışlak hayat düzeninde gerçekleşen bu göçebelikte bir düzen ve belirginlik bulunmaktadır. Sınırlı bölgelerde erken döneme ait kurganlarda tarım yapıldığı ve tabiiyatıyla yerleşik düzen emareleri gözüke de bu durum geneli yansıtmamaktadır. Sonraki dönemde bozkır sahasından çıkıp farklı yerlere ve özellikle Anadolu'ya gelen yerleşik yaşam şekline geçen Türklerde bile ekonominin esas kaynağı bel kemiği her zaman yarı-göçebeliğin uzantısı olan hayvancılık olmuştur. Zamanla Türkler bozkır kültüründe hayvancılığı doğal çevreyi kullanarak oluşturup ilerlettikleri için coğrafyaya bağımlı hale de gelmişlerdir.

Bozkırda düzen ve disiplin de önemli bir hayat şeklidir. Uçsuz bucaksız, düz bir arazide varolmaya çalışan Türkler her daim tetikte olmak zorunda idiler. Bir taraftan savunma durumundayken bir taraftanda her an hücum edebilecek güçte olmak; onları daha sert, endişeli ve otoriter bir karakter haline getirmiştir. Bu geniş ve düz arazi de devamlı gök ile temasta bulunan Türklerin inanç sisteminin temelinde oluşmuş ve Gök-Tanrı denilen bir ilahi güç devlet yönetiminde hakimiyetin temellerini ilahileştirmiştir.

Türkler bu coğrafya da daha etkin olmak ve hız kazanabilmek için atı ehliştirmişler ve bir binek hayvanı olarak kullanmışlardır. Atın bu amaçla kullanılması insanlık tarihi adına çok önemli bir gelişme olmuştur. Bozkır kültürünün bir parçası da demir ve demirin kullanılabilir hale getirilmesidir ve bu gelişme de insanlık tarihine büyük bir katkıdır. Bozkır Türk kültür çevrelerinde demir gibi zor işlenen bir madenin eritilip şekil verilmesi suretiyle birçok ihtiyacı karşılayabilir duruma getirilmesi demir kültürü denilen bir kültür çeşidini bile ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

Akcan, Ayten, "Legacy of The Steppe: Traces of The Scythian Horse", *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı 2, Cilt 4, s. 263-275.

Arslan, Mahmut, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.

Bei Shi, *Zhonghua Shuju*, Chuban Yayınları, Beijing 1997.

Bloch, March, *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 1983.

Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017.

Deer, Jozsef "İstep Kültür", Çev. Şerif Baştav, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-*

Coğrafya Fakültesi Dergisi, Yıl: 1954, Sayı 1-2, Cilt 12, s. 159-176.

De Groot, Johann Jacob Maria. *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, I, Walter de Gruyter, Berlin 1921.

Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 1997, Sayı 2, s. 13-19.

Durmuş, İlhami, “Eski Türklerde Askeri Kültür”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı: 385, s. 4- 25.

Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2009.

Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Yıl: 2014, Sayı15, Cilt 8, s. 269-298.

Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-Ev ve Demir”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı 1, Cilt 1, s. 19-34.

Durmuş, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.

Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde At”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2021, Sayı 1, Cilt 5, s. 1-12.

Ergin, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.

Erkoç, Hayrettin İhsan, Türklerin İslâmiyete Geçiş Sürecinde Tengri ve Allah Algıları, *DTCF Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt 58, s. 301-336.

Ev, Hacer, *İbn Haldun'un Eğitim Görüşü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları İstanbul 2002.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları İstanbul 2002.

Gümüüşçü, Osman, “Yaylak ve Kışlak”, *TDV İA*, Cilt 2, s. 669-670.

İbn Haldun, Mukaddime, Cilt: I, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB yayınları, İstanbul 1989.

İbn Haldun, Mukaddime, Çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.

İlgen, Abdulkadir, “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *Journal of Social Policy Conferences*, Sayı 49, Yıl: 2005, s. 817-840.

İnan, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, Yıl: 1998, Cilt I.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat'it Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, Ankara 1985.

Khazanov, A. M., *Nomads and the Outside World*, Eng. Trans. J. Crookenden, London 1984.

Koca, Salim, *Türklerin Göçleri ve Yayılmaları*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri II*, Pelin Ofset, Ankara 2010.

Koçak, Kürşat, “Atlı Bozkır Kültürünün Jeopolitiği (Eski Dünyanın Merkezi Orta Asya)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Sayı 14, Yıl: 2020, s. 70-77.

Koppers, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”. *Belleten*. Yıl: 1941, Sayı 17-18, Cilt 5, s. 439-480.

Mardin, Şerif, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*, Der. Mümtaz’er Türküne ve Tuncay Önder, 12. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 79-118.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türkler’de Evcil Hayvanların Tarihçesi*. Yeni Matbaa, Ankara 1954.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları /VII, Ankara 1988.

Piotrovsky, Boris, *Excavations and Discoveries in Scythian Lands. From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1973-1974, Vol. 32. No. 5.

Rasony, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Sümer, Faruk, *Türklerde Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1983.

Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci I-II*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, Nakışlar Yayınevi, Ankara 1979.

Türkdoğan, Orhan, “Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi”, *Milli Eğitim ve Kültür*, Yıl: 1981, Cilt 6, s. 5-22.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldırım, Kürşat, “Bozkır, Şehir ve Orman Mekanlarının Eski Türk ve Medeniyetine Yaptığı Etkilere Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 249, Cilt 126, Yıl: 2020, s. 255-280.

Yılmaz, Anıl ve Telci, Cahit, “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2010, Sayı 2, Cilt. 7, s. 14-33.

Yuvalı, Abdulkadir & Yoska, Erhan, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, Kömen Yayınları, Konya 2019.